

KANDIDATUSI ÉRTEKEZÉS TEZISEI

Irodalomkinálat és művelődési program
a barokk kori társulati kiadványokban

Irta:

Knapp Éva

Budapest

1990

I. A kutatási feladat

A tanulmány fő célja a barokk kori áhitati irodalom egyik tematikusan és funkcionálisan jól körülhatárolható csoportjának, a laikus vallási szervezeti formákhoz kapcsolódó különféle kiadványtipusoknak a feltárása és bemutatása, különös tekintettel ezeknek a kiadványoknak a keletkezési, terjesztési és használati összefüggéseire, megjelenési formáira, nemzetközi kapcsolatrendszerére és művelődési funkcióira.

A forrásanyag irodalom- és művelődéstörténeti jelentőségét elsősorban az adja, hogy ez a kiadványcsoport számottevő kulturális közvetítő szerepet játszik, megjelenési formái a társadalmi rétegek, csoportok között vertikálisan és horizontálisan zajló akkulturációs folyamat tényezői. A társulatokhoz kapcsolódó kiadványtipusok és a bennük fellelhető műfajok elkülönítése segíti a tényleges korabeli irodalomkinálat, az irodalmi termelés és fogyasztás eddig ismeretlen sajátosságainak megragadását. Ma már elégtelenek az áhitati irodalom propaganda szerepét, ideologikus vonását, a tömegeket befolyásoló, vallási igényeit kielégítő szerepét hangsúlyozó megállapítások, mivel ezekkel még semmit nem mondtunk a különböző felekezetek irodalmának fontos indikátor szerepéről a történeti, társadalmi változásokban.

Az elemzésben lehetőség nyílik olyan kérdések megválaszolására, mint ezeknek a kiadványoknak a közvetítő szerepe az elméleti teológia és a mindennapi vallásosság között; a szóbeli hagyományozódás és az írott szövegek közti kapcsolat változása; a válogatás, kommentálás, feldolgozás, fordítás szempontjai; hol, hogyan, mikor, milyen társadalmi rétegekben és csoportokban történt ennek a szöveganyagnak a termelése, közvetítése és fogyasztása; a funkció és a közönség társadalmi rétegződése által meghatározott közvetítés,

illetve a különböző formában megjelenő hasonló tendenciák és funkciók problémája.

A forrásanyag alkalmat ad középkori, későközépkori szövegek és műfajok barokk kori továbbélésének, hatástörténetének, valamint a szövegek és műfajok használatában megfigyelhető változásoknak a tanulmányozására. Továbbá számos tanulsággal szolgál a nemzetközi közhelyirodalom példatárának, a vándor /folklór/ motívumoknak és az elbeszélő irodalom szövegeinek a közvetítési folyamataira, az idegen hatások meghonosulásának vallási, társadalmi, politikai, esztétikai feltételeire, míg^{a)} más nyelvből átvett és a külföldi szerzőktől származó kiadványok fordítástörténeti, illetve stilusáramlatok, egyes eszmék és egész eszmerendszerek közvetítését érintő tanulságokat rejtenek magukban. Az anyag több kiadványtípust, a kiadványtípusok több különböző műfajt egységbe foglaló jellegéből fakad, hogy a vizsgálat lehetőséget ad önmagában lezártnak tekintett kiadványformák és műfajfejlődések párhuzamos egymás mellett élésének elemzésére. Részben már az irodalomtörténet és a folklorisztika hatáskörén túlmutató kérdéskört jelent a kiadványokban található sokrétű történeti adatsorozat. A nyomtatványok illusztrációs anyaga szoros kapcsolatban áll a szövegekkel, s mintegy keresztmetszetszerűen tükrözi a szélesebb rétegek használatára szánt 17-18. századi irodalom képi összetevőinek főbb sajátosságait. Több diszciplína számára közös kutatási területet jelent a kiadványok ajánlási rendszere, a különböző műfajokra, kiadványtípusokra speciálisan jellemző patronátus rendszer, illetve a szerző, kiadó, közönség, mecénás és mű közötti kapcsolat változásának, a megbízói, szerzői és használói csoportok viszonyának, valamint a szerzők retorikai, pasztorációs koncepciójának, egyház- és társadalomtörténeti helyzetének a vizsgálata.

II. Forrásfeltárás, módszerek

A források feltárását a különböző országos könyvtárakban, az egyházmegyei és rendi könyvtárakban, valamint az egyes plébániák helyszínen található anyagában végeztük, ezen kívül alkalmasszerűen külföldi archívumok magyar vonatkozású forrásanyagát is bevontuk a vizsgálatba. A vizsgálat alsó időbeli határát előzetesen a tridenti zsinat vége /1563/, felső határát II. József társulatokat feloszlató rendeletei /1783-1787/ jelzik. A földrajzi körülhatárolásnál a 18. század végi országhatárokat vettük alapul. A "társulat" kifejezéssel jelölt szervezeti formák meghatározásánál abból indultunk ki, hogy ez a fogalom nemcsak a magyar és a nemzetközi szakirodalom szóhasználatában, hanem a valóságban is egy rendkívül sokrétű, térben és időben állandóan változó tartalmu jelenségegyüttest takar. A kutatást kiterjesztettük mindazokra a laikus vallási szervezeti formákra, amelyek egyrészt a korabeli forrásokban a "társulat" vagy más rokon értelmű megnevezéssel / confraternitas, Bruderschaft stb./ szerepelnek, másrészt amelyeknek ugyan többnyire más az elnevezésük, de az eltérő megnevezés mögött rejlő kisebb-nagyobb szervezeti különbségek a gyakorlatban másodlagos szerepet játszottak /congregatio, sodalitas, harmadrend stb./. Ezt az eljárást indokolja, hogy egyrészt a források ugyanarra a szervezeti formára gyakran eltérő megnevezéseket használnak. Másfelől ezek a különböző névvel illetett formák a szervezeti különbségek ellenére számos rokon vonást mutatnak, s kiadványaik is csak együttesen tükrözik az általuk közvetített művelődési anyagok árnyalatait.

Az átfogó kép kialakítása érdekében létrehoztunk egy katalógust, melyben az egyes szervezetek fontosabb adatait egységes

szempontok szerint rendeztük el. A társulati nyomtatványok a szervezetek történeti forrásanyagának csupán egyik csoportját alkotják, s ennek a forrásanyagnak az eddigi kutatás csak töredékét hasznosította. Ezért a társulati nyomtatványok feltárása és értékelése egy olyan átfogó vállalkozás keretei közé illeszkedik, melynek célja a barokk kori laikus vallási szervezetek teljes forrásanyagának rendszeres feltárása és történetének feldolgozása.

A részletes elemzés alapjául szolgáló nyomtatott források körének meghatározásánál az alapvető szempont az volt, hogy a kiadvány tartalmi vagy formai jegyei egyértelműen utaljanak a társulati használatra. Ezen kívül figyelembe vettünk néhány olyan kiadványt, amelyben ugyan nincs közvetlen utalás a társulati funkcióra, de hiteles forrásból tudjuk, hogy társulati vonatkozása van. Az áttekintésben csak azokat a nyomtatványokat vettük figyelembe, amelyekből legalább egy példány ismert, autopszia alapján leírhattuk őket, illetve amelyekről pontos bibliográfiai leírás állt rendelkezésre. A nyomtatott források esetében nem mindig húzódik éles határ a különböző forráscsoportok között, sőt néha az egyes kiadványtipusok között is több átmeneti forma található. A három fő csoportot a helyi társulatokhoz kapcsolódó, a helyi társulatokhoz nem köthető nyomtatványok és a külföldi társulatok magyar vonatkozású kiadványai alkotják. A mintegy ötszáz tételnyi nyomtatott forrásanyag túlnyomó részét a helyi társulatokhoz fűződő, kisebb részét az ilyenekhez nem köthető kiadvány teszi ki, míg a külföldi társulatok magyar vonatkozású nyomtatott forrásainak gyűjtését néhány kiemelkedő szerző kivételével csupán alkalmasszerűen végeztük.

III. A tudományos eredmények összefoglalása

A vizsgálat során nyilvánvalóvá vált, hogy a 17. század közepétől kezdve a laikus vallási szervezetek és kiadványaik növekvő szerepet játszottak a magán- és közösségi áhitatokban, s a széles rétegeket átfogó kulturális cserekapcsolatok egyik fontos szinterét jelentették. Ebben a rendszerben a kiadványok olvasmányanyagai azon túl, hogy a fennálló társadalmi viszonyok kognitív, normatív legitimációs eszközét jelentették, a felölelt cselekvésformák, tárgyak, szövegek, képek stb. által alapvető tájékozódási és integrációs mintát kínáltak, s fontos szerepet játszottak meghatározott kulturális értékek közvetítésében, szervezésében, rögzítésében és újratermelésében.

Egyes szerzők és művek koncepcióját, illetve egész kiadványtipusok és társulatok irodalmi kínálatát egyaránt megvizsgálva bizonyossá vált, hogy a jelentős műveltségi anyagot hordozó népszerű barokk áhitati irodalom előállítói, terjesztői és használói között ezután a társulatokat is nyilván kell tartani, s hogy kiadványaikat előkelő hely illeti meg ennek az irodalomnak a rendszerében. A társulati nyomtatványok beletartoznak abba az átfogó folyamatba, melynek során a virágzó későközépkori és kora újkori vallásos könyv- és szövegtermelés kiadványtipusai és műfajai lassan átalakulnak, új könyvtypusok, műfajok és szövegszervezési koncepciók jönnek létre, amelyek részben átveszik és új összefüggésbe helyezik a korábbi szövegeket, s ezzel biztosítják a kulturális kommunikáció folyamatosságát. A társulati kiadványok alapvető vonása a kiadványtipusok, szerzők, megjelenés, terjesztés és használat nemzetközisége, a hazai és külföldi anyag tartalmi, szerkezeti és műfaji hasonlósága, kölcsönhatása, s hogy a tudást feldolgozva,

mintegy a mindennapi élet keretei közé integrálva közvetítik. A kiadványokat létrehozó szervezeti formákhoz hasonlóan a tőlünk nyugatra fekvő területekhez viszonyítva a társulati irodalom magyarországi megjelenését és kifejlődését is bizonyos megkésettség jellemzi: kialakulása és első kiteljesedése a 17. század második felére, fénykora az 1720-1770 közötti évtizedekre, gyors hanyatlása a század végére tehető. A forrásanyag kisebb részének kivételével, amelyre a latin nyelv kizárólagossága jellemző, a latin és a német nyelv közvetítő szerepének fennmaradásával párhuzamosan fokozatosan előtérbe kerül a nemzeti nyelvek használata, aminek révén a korábban csak latinul hozzáférhető szövegek anyanyelvi közvetítése mellett a kiadványok fontos szerepet játszottak az anyanyelvűség terjesztésében és művelésében.

A forrásanyag felhívja a figyelmet a fordítások, átdolgozások, összeállítások és közvetlen átvételek kulturális jelentőségére, s egyben jelzi a széles rétegeknek rendelkezésre álló vallási tudásanyag összetételét. A társulati irodalom forrásainak vizsgálata megmutatta, hogy a kiadványok a vallási alapszövegek, a középkori és a korabeli új szövegek és műfajok mellett jelentős mennyiségű későközépkori és kora újkori elbeszélő szöveget is tartalmaznak. Ez utal ennek az irodalomnak az alapvető tradicionalitására a szövegek és az eszmék /pl. devotio moderna, a keresztény humanizmus áramlatai, sztoicizmus/ tekintetében, amely mellett az új kulturális áramlatok /pl. katolikus reform, a barokk aszkézis rendi változatai, az egyházi felvilágosodás/ hatása is lemérhető.

Az elemzés felhívta a figyelmet arra, hogy a katolikus barokk egyházi irodalom társadalmi rétegződése lényegesen differenciáltabb annál a korábbi elképzelésnél, amely ezt az irodalmat két nagy részre, egy udvari jellegű /jórészt jezsuita eredetű/ és egy népszerű /elsősorban ferences/ irodalomra osztotta. Eltekintve attól, hogy a

két csoport között számos átmeneti forma található, s hogy a két csoporthoz hozzárendelt két szerzetesrendnek is megvolt a különböző igények szerint differenciált saját irodalmi kínálata, ennek az irodalomnak alapvető vonása, hogy közvetítése a szélesebb rétegek felé lépcsőzetes formában, különböző szinteken történt. A társulati kiadványok tanúsága szerint nincsenek éles határok a különböző rétegeknek szánt irodalmi kínálatok között: a szöveghordozók címzettre hangoltsága mellett a széles skálán elhelyezkedő átmenetek és fokozatok sorozata jellemző. A kiadványok közvetlen használói közé a főnemesség és az egyházi rétegek mellé a 18. század első felében a kismemesi, értelmiségi, polgári rétegek, a század második felében pedig az alsó, kézműves és paraszti csoportok is felzárkóznak, ekkor azonban a legmagasabb rétegek már egyre kevésbé számíthatók a kiadványok elsődleges fogyasztói közé. A kiadványok olvasótábora tehát a 18. század közepén egy rövid időre a legszegényebb falusi, városi rétegektől a polgári és nemesi rétegeken át a főnemességig terjedt: mindegyik rétegnek megvoltak a lényegében ugyanazt a tartalmat különböző hangsúlyeltolódásokkal, a neki megfelelő igény szinten közvetítő kiadványai és kiadványtípusai. A társulati nyomtatványok jól körülhatárolható csoportját a jezsuita kongregációk kézikönyvei, ajándékkönyvei és áhitati művei alkotják, amelyek jelentősen kibővítve a jezsuita iskolarendszer tananyagát önmagukban is egy komplex irodalmi, művelődési programot közvetítenek és egyben mutatják a populáris kultúra társadalmi rétegződését. A műveltségbeli különbségeknek ez az áthidalása a kiadványokban jelzi a társulatok szerepét a különböző társadalmi rétegek összefogásában, integrációjában.

A 18. század második felében a legalsó rétegek közvetlen fogyasztóvá válásával párhuzamosan megkezdődik a nyomtatványok tartalmi, szerkezeti és műfaji egységesülése, egyszerűsödése.

A társulatok kritikájával egy időben megjelenik a kiadványok felvilágosult bírálata. A társulati életforma és vele együtt a kiadványok 18. század végi gyors hanyatlása ellenére a 19. században megfigyelhető a tartalom megváltozása mellett a jellegzetes barokk formák továbbélése, illetve újjáéledése, amelyek alkalomszerűen a 20. századot is megérik. A társulatok funkcióinak egy részét a 19. században a céhek és a különböző vallási egyesületek veszik át, s a barokk kori laikus vallási szervezetek művelődési hatása megszűnésük után ezeken keresztül továbbra is érvényesül.

IV. A munka témaköréből készült publikációk

Egy dunántúli bucsujárárhely a XVIII. században. Ethnographia, 1982. 2. 269-291. /Tüskés Gáborral/

Barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi bucsujárárhelyekről. Bölcsészdoktori értekezés. Budapest, 1984.

Egy feltáratlan forráscsoport: barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi bucsujárárhelyekről. Irodalomtörténeti közlemények, 1985. 1. 90-100. /Tüskés Gáborral/

Fejezet a XVIII. századi vallási ponyvairodalom történetéből. Irodalomtörténeti közlemények, 1985. 4-5. 415-436. /Tüskés Gáborral/

Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi bucsujárárhelyekről. Bibliotheca Universitatis Budapestinensis, Fontes et Studia 5. Budapest, 1987. 311 l. /Szilárdy Zoltánnal és Tüskés Gáborral/

Alltägliche Krisensituationen der Altersstufen im Spiegel der barockzeitlichen Mirakelliteratur in Ungarn. In: The Life Cycle. SIEF's Third Congress April 8-12. 1987 Zürich. Stockholm, 1987. 1-24. /Tüskés Gáborral/

Mirakelliteratur als sozialgeschichtliche Quelle: barockzeitliches Wallfahrtswesen in Ungarn. Schweizerisches Archiv für Volkskunde. Jg. 84. 1988. 1-2. 79-103. /Tüskés Gáborral/

Österreichisch-ungarische interethnische Verbindungen im Spiegel des barockzeitlichen Wallfahrtswesens. Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde. 1989. /Tüskés Gáborral/ /Megjelenés alatt/

Graphische Darstellungen in den Publikationen barockzeitlicher Bruderschaften. Zeitschrift für Kunstgeschichte 1989/3, 353-372. /Tüskés Gáborral/

Irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban. Irodalomtörténeti közlemények. /Megjelenés alatt/